

DET VI
ALDRIG
TALADE
OM

KLAUS STEIN

fri tanke

INNEHÅLL

Det vänliga huset ...	7
Nya vägar ...	21
Att hitta en gravplats ...	31
Heil Dir im Siegerkranz ...	39
Ingen diagnos ...	57
Äktenskapet ...	65
På fel sida av bordet ...	91
Leken är slut ...	99
Hemlös ...	119
Larm ...	129
På under en timma ...	167
Ljuden av flygangrepp ...	177
I permanent beredskap ...	285
Ett nytt samhälle ...	291
Vänner från förr ...	347
Hildes val ...	355
Tåget hem ...	377
Ett tyskt bröllop ...	385
Litteratur ...	391

Det vänliga huset

Arvika 2020

TÅGET RULLAR GENOM den öppna västvärmländska åkermarken. Solen stiger långsamt upp bakom en kulle och kastar sitt ljus på de kvarvarande lövens färgspel. En tunn dimma ligger över åsarna. Tranorna på väg söderut står på ostadiga ben i träsket för att ta en välförtjänt paus från sitt flygande. Ett rådjur springer sin väg när tåget glider förbi, men annars är det ingen här omkring som verkar ha särskilt bråttom. Kanske är det läge att i morgon ta fram hojen för sista gången för i år och cykla de fem milen till jobbet om vädret håller i sig?

Jag ser ut genom fönstret i hopp att få syn på någon älg. Även efter att ha levt en tredjedel av mitt liv i Värmland är det fortfarande något speciellt med att få syn på en älg, kanske till och med en av de sällsynta vita älgarna som bara finns i dessa trakter. Chopins Nocturne nummer två opus nio i ess dur sipprar i små droppar ut genom mina hörlurar. Timmen på tåget är min lilla vardagslyx. Här kan jag samla mina tankar inför dagen som väntar, och allt som har satt sina spår får sjunka in på vägen hem.

Fast just idag dyker jag djupare än vanligt. Inte enbart fylliga skogsbryn, silverblanka tjärnar och dagens möten utan hela det senaste århundradet slipper förbi. Längre har jag liknöjd och överksam färdats utan att ens förstå åt vilket håll tåget har gått. En vindlande färd där andra resenärer klivit på långt före mig och fortfarande tycks sitta kvar här tillsammans med mig i den

skakiga kupén. Jag har tagit för givet att det är livet i sig som gungar och att man aldrig på egna villkor får kliva av, tillfriskna och samla sig på nytt. Och funnit mig i att skjutsas fram i en kortege där man på sin höjd får en kort paus, där man på stela och ostadiga ben får stå på perrongen tills visselpipan tjuter igen.

Min mormor hade svårigheter med nära relationer. Min mamma hade det också och själv tycker jag att det är svårt med vänskap och kärlek. Att inte rycka till när någon lägger sin hand på min axel, att inte vända bort blicken när någon ler mot mig. Fortfarande kan jag känna så, men nu vet jag i alla fall varför jag känner som jag känner.

Jag har förstått att min mamma Gabriele, liksom jag, hade svårt att släppa sin genetiska prägel tills hon kom upp i hög vuxen ålder. Morfar Albin slog fast att Gabriele inte fick gifta sig med den man hon älskade. Hennes stora kärlek var inte katolik vilket gjorde ett bröllop omöjligt. Relationen sprack och först när hon 31 år gammal träffade en fem år yngre student vid namn Wolfgang Stein kunde Albin inte längre säga emot. Mina föräldrar gifte sig den 8 juni 1962 i kyrkan Sankt Kunibert i Köln.

När min mamma dog femtio år senare hade hon varit i Värmland och hälsat på några få gånger, även om hon i grunden ogärna reste hit. Fortfarande har jag inte klart för mig vad det var hon ville undvika. Kanske var hon rädd för att ta färjan över havet?

Jag kommer att tänka på hennes grav på Melaten i Köln. Kommer murgroenan att klara sig över vintern? Jag drar mig till minnes att hon en gång när jag var barn sa att hon önskade sig ett enkelt träkors i stället för en tung gravsten och att jag skulle snickra det åt henne. Varför har jag aldrig gjort det? Kanske borde jag resa till Köln, bara för att få stå vid hennes grav innan snön faller?

Jag minns en dag i mitten av 2000-talet då jag var på besök i hemtrakterna och satt med min mor vid matbordet i lägenheten från förra sekelskiftet där jag hade vuxit upp. Som vanligt hade samtalet kommit in på andra världskriget, hennes uppväxt i Danzig och familjens flykt till Köln. Det som var ovanligt med samtalet var att hon i förbifarten hade nämnt sin egen mor. Av en plötslig impuls, eller också i ett försök att anknyta ännu mer till mamma frågade jag:

»Hur dog hon egentligen?«

Det var första gången i mitt liv jag ställde en fråga om mormor. Hon hade varit en vålnad, en blind fläck i min familj som annars var så rik på släktingar, berättelser och traditioner. Jag hade inte förberett frågan och var inte förberedd på svaret heller. Innanför dessa sjuttio centimeter tjocka väggar av murat tegel var jag fortfarande ett barn och skräckslagen över min dristighet. Hilde Röskau hade under årtionden varit persona non grata i det här köket. Och förtroligheten mellan min mamma och mig var bräcklig. Jag såg hur hon ryckte till men i samma sekund svarade utan att hämta andan:

»Hon tog livet av sig.«

En paus. En blick som prövar om jag kommer att tåla fortsättningen.

Så forsade orden ur munnen på henne. Jag hade stuckit hål på en ballong, som om hon hade långtat efter att någon äntligen skulle våga ställa frågan.

Mamma och mormor hade aldrig haft en relation med varandra och mamma hade valt att leva sitt eget liv. De båda kvinnorna var så olika varandra man bara kunde bli och mamma hade ansträngt sig för att inte bli påmind om sin egen mor. Jag hade ofta sett att andra kvinnor vid speciella tillfällen tog på sig ett särskilt smycke och förkunnade att det hade ärvts efter deras förmödrar. På söndagar blev det kakor och tårta efter mormors

gamla bevarade recept. I många sovrum fanns det i ett litet hörn vid sminkspeglen en liten bild av modern. Alla kvinnor hade ett föremål, något fysiskt som påminde om deras mamma.

Inte min mamma.

I köket hade jag, sittande på hörnbänken under den gamla lampskärmen av rotting, fått veta att det fanns sidor i Hilde Röskaus livshistoria som aldrig hade lästs högt. Att ingen någonsin hade skildrat hennes berättelse.

Mina barn lekte fortfarande i vardagsrummet, vilket var ovanligt. De brukade annars komma in i köket titt som tätt när vi vuxna satt där och pratade. Men just den här dagen var det som om de tog hänsyn till den förtroliga atmosfären som hade uppstått. Mamma pratade på och även mina bröder och min far hade kommit in och lyssnade.

Men orden blev tyngre och tyngre. Hon som alltid verkade så pigg för sin ålder när barnbarnen hälsade på åldrades nu mening för mening. Som om allt kom i kapp henne samtidigt som hon försonade sig med all tid som hade gått bara genom att berätta om den. Och när hon till slut reste sig och med släpande steg gick för att titta till sina barnbarn verkade det som att kriget även för henne, mer än sextio år efter att sista skottet avfyrades, äntligen hade tagit slut.

Jag fick aldrig visa min mormor det kuperade landskap i Värmland som påminner så mycket om Kasjubien på andra sidan Östersjön. Hon som aldrig lärde sig varken att älska eller att lyda. Som aldrig under sitt vuxna liv knöt nära relationer. Som föll offer för så många krig. Inget av dem hade hon valt själv.

Hilde fick aldrig uppleva hur den kollektiva förträngningen av nazisternas förbrytelser mot mänskligheten fick nytt fäste och spred sig som svampsporer i marken i det växande västtyska samhället under de sena 50- och 60-talen. Tystnadskulturen

som uppstod till förmån för Wirtschaftswunder, återbeväpning, kärnvapen och medlemskap i Nato.

Den kollektiva förträngningen av nazismen i efterkrigstidens Tyskland var så stark att inte ens Heinrich Bölls och Günther Grass romaner kunde bryta upp den och inte heller studenternas revolt 1968. Förnekelsen bara växte tills en ilsken och desperat generation av sekundärt krigstraumatiserade ungdomar, vars mest extrema företrädare gick under namnet Rote Armee Fraktion, försökte bomba ihjäl den bräckliga demokratin som de ansåg var byggd på föräldrarnas lögner och nazisternas kvarvarande och genomträngande tankemönster.

Nationens traumatisering gjorde avtryck i min familj. När historien byggde en mur och stängde in sina medborgare i Berlin så byggde min familj en mur om sin historia och stängde in sina barn och barnbarn. När Berlinmuren revs av nästkommande generation stod muren i min familj kvar i alla generationer som följde efter Hilde.

Idag hade jag gärna hört hennes åsikter om demokratins förfall under 2020-talet. Men mormor dog utan att någonsin få hålla ett enda av sina tolv barnbarn i famnen. Utan att vara med på en enda av barnbarnens skolavslutningar. Utan att någon gång berätta om zeppelinare, ånglokomotiv eller den vackra staden på andra sidan havet där hon växte upp.

Jag föddes åtta år efter hennes död som företrädare för en generation som inte själva hade varit med om kriget men som ändå växte upp i stillheten efter bombningarna, uppfostrade av krigstraumatiserade föräldrar i ett samhälle byggt på ruiner och präglat av tystnadskultur.

Hilde Röskau fick inte heller uppleva att hon postumt närmast blev helgonförklarad av sin make. Albin satte upp ett altare med hennes bild i lägenheten där han tyst för sig själv överöste henne med lovord. Jag kommer ihåg att det på 70- och

80-talet inte gick en dag utan att han vallfärdade de femhundra meterna till domkyrkan och tände ett ljus för sin älskade men för alltid förlorade hustru. Men för mig nämnde han aldrig hennes namn.

Säterier, torp och en och annan herrgård susar förbi. Kor och hästar betar av de mörkgröna stubbgårderna. Kanske borde jag ta fram Heinrich Bölls roman *Biljard klockan halv tio* igen? Första gången jag läste boken var jag sexton år gammal och hade inte alls klart för mig vad den i grunden handlade om. Jag visste ingenting om livet men det var något i texten som berörde mig.

I brist på böcker tar jag fram min mobiltelefon och läser tyska nyheter på *Spiegel Online*. Det rapporteras från en pågående rättegång mot den 94-årige före detta SS-vakten Johann Rehbogen. Rehbogen tjänstgjorde i koncentrationslägret Stutthof under två års tid och anklagas nu, sjuttio år senare, för medhjälp till dråp i 5 230 fall. Vid rättegångens inledande förförhandlingar förklarade han sig oskyldig. Visst hade han hört rop och skrik och känt av stanken från krematoriet. Men han hade bara lytt order och visste inget om avrättningar eller massmord.

En av de överlevande från Stutthof var Abraham Koryski. Han hade rest från Israel till Tyskland för att vittna i rättegången. Koryski, numera 92 år gammal, berättade hur han som sextonåring hade tvingats att i krematoriet samla in ben som inte gick att bränna upp. På morgonen fick han bära in de döda kropparna efter dem som inte hade överlevt natten. Han berättade under rättegången hur en berusad SS-officer under lägerappell tvingade en far och hans son att göra ett val: den ene var tvungen att slå ihjäl den andre för att överleva. Fadern bestämde att sonen skulle leva och lät sig dräpas av sin gråtande son. Varpå den garvande officeren sköt också sonen inför allas ögon.

»Jag kommer inte för att hämnas«, sa Koryski in i den tysta salen. »Men jag kan inte förlåta.«

Jag orkar inte läsa mer, stänger ner browsern och öppnar i stället albumet med foton från resan till Danzig i somras. Krantor, Neptunbrunnen i Gamla stan, ett fik på stortorget. Vädret hade varit vackert med strålande sol och trettio graders värme. Det var en vild chansning att ringa upp en främmande kvinna vid namn Wisła som numera bodde i min mammas föräldrahem. Vi pratade på ett mischmasch av tre olika språk och samtalet slutade med en inbjudan till staden som numera heter Gdańsk.

I Gdańsk kommer de allra flesta invånare inte ihåg att stadens gator en gång i tiden hade tyskklingande namn. Där hade jag kunnat driva min läkarmottagning idag om historien hade haft en annan gång.

Vi hann knappt presentera oss innan vi med polsk gästvänlighet blev inknuffade i villan för en rundvandring. Strömmen i kvarteret hade gått tidigare under dagen och var inte tillbaka än. Målningar, antika möbler, mörka gardiner och en golvlampa med gult tygöverdrag och fransar som verkade bekanta. Värddinnan tände stearinljus som kastade skuggor i alla vrår.

Wisłas man Piotr visade sig vara en mycket vänskaplig herre i övre sextioårsåldern med fast handslag och klar blick. Han tittade noga på det svartvita fotografiet jag höll i min hand. Det är omöjligt att säga hur många händer som har hållit det här kortet under de gångna åtta decennierna. Ett fristående tvåvåningshus med staket och lekande barn på gatan. Några äppelträd i trädgården som idag, alla bombningar till trots, har bildat mäktiga stammar och försörjt flera generationer av hungriga barn med frukt och blåmärken efter misslyckade klätteräventyr.

Det kändes som om huset kände igen mig. En tygtapet, ett och annat porslinsföremål och en kandelaber. Tidens gränser

suddades ut i huset där mamma hade tillbringat sin vardag som barn. Jag fick vidröra prylar som mormor hade vidrört. Jag såg hur min hand rörde sig lätt över den bevarade originaltygtape-ten från trettioalet som har suttit på väggarna i mer än åttio år. Så mjuk att det nästintill inte blir någon kontakt med stoffet alls utan mer en elektrostatisk laddning mellan fingertopparna och väggen. Som på en bioduk såg jag små flickor springa runt i huset och jaga varandra, hörde en mor komma in genom just den här dörren och beklaga barnens eviga oväsen. Jag kände lukten av rök från ett hörn där en äldre man satt i en fåtölj, med cigarr och en tidning. Och allt hände samtidigt. Huset jag hört så mycket illavarslande om visade sig istället vara en vänlig plats.

Det var här allt började. Flykten över en kontinent. Mormors jakt efter ett eget liv och hennes flykt från sin man. Min mammas lyckliga barndom liksom hennes depression och rastlöshet: att hon inte kunde sitta still, alltid hade något på gång, på spisen, att göra i köket. Hur hon med små men konstanta rörelser omgrupperade kaffemuggar och smörfat på frukostbordet klockan halv sju på morgonen för att hon aldrig var nöjd med ordningen. Det var här det hade sitt ursprung och det var därför hon alltid plockade isär sina frallor på samma märkliga sätt och åt en småbit i taget. Det var därför hon rev sönder morgontidningen, sparade artiklar åt sina barnbarn som hon sedan skickade till Sverige i stora kuvert. Det var hit hon drömde sig tillbaka när hon satt i vardagsrummet i Köln och lyssnade på pianomusik av Frédéric Chopin.

Och här började även mitt eget sökande.

Pjotr och Wisła var inga främmande. Huset var lika behagligt uppvärmt som deras välkomnande gästfrihet. Vi delade det förflutna med varandra och knöt an till allt vi hade gemensamt. Wisła visade stolt upp sin konstsamling. Hon jobbade som psykiater på universitetssjukhuset där hennes man hade en

tjänst som överläkare på medicinavdelningen. Trots att de hade nått pensionsåldern jobbade de fortfarande och hade ingen tanke på att sluta, berättade de när maten var uppdukad och den första flaskan rödvin urkorkad.

Piotr pratade om sitt hemland med glans i ögonen men menade att det fanns all anledning till oro. Mycket idag påminner om efterkrigstiden, då orienteringslösa människor ilade omkring som politiskt vilsna. Även Piotrs familj som efter andra världskriget kom från Lviv som flyktingar hade stora svårigheter att anpassa sig, bekräftar Wisła, trots att de hade bott i detta hus i över femtio år.

Jag fick svårt att fokusera på det politiska samtalet eftersom jag var så berörd av allt som satt i väggarna. Jag ville fråga om jag kunde få se källaren men vågade inte. Ingen ställde frågan om jag tänkte göra anspråk på deras familjehem. Efter två timmar gjorde jag ett försök att tacka för kvällen men blev nedtryckt i stolen. Nej, du får inte gå nu. Flaskan är ju inte tom än. Det finns så mycket att prata om, sa mina polska värdar.

Nästa dag klev vi in på stadsarkivet i Gdańsk. Även det ett försök på vinst och förlust. En byggnad med många dörrar, hörn och vinklar. Allt var skyltat enbart på polska. Till slut letade vi oss fram till läsesalen. Enkla bord där det satt och stod några utspridda personer i 30- till 40-årsåldern lutade över gulbleka pergament i samfälld tystnad. Jag förstod att vi inte var ensamma. I alla år hade människor kommit hit i förhoppning om att förstå sig på sina rötter, precis som vi. Hela rummet andades var och ens strävan efter att nå fram till sin sanning.

Det tog en liten stund innan vi fick träffa en ung arkivarie med tunnsådd skäggväxt som pratade lite engelska. Förvånad konstaterade jag att han inte avfärdade oss utan intresserat lyssnade på vår berättelse, skrev ner några namn och gärna ville titta på några kopior vi hade tagit med. Hans jobb var att hjälpa

andra människor med att få ordning på sitt förflutna. På sätt och vis verkade han se sitt arbete som terapeutiskt.

Så ursäktade han sig, försvann genom en dörr och kom efter en kort stund tillbaka med en pärm: originaldokumenten från 1939 som utfärdades i samband med att min familj bytte namn. Födelsebevis för min mamma. Äktenskapsbevis för mina morföräldrar. Min mormors försäkran om att hon är genetiskt tysk utan judiska förfäder eller andra rasbiologiska farhågor, undertecknad med hennes namn. Det var första gången jag såg något hon själv skrev med sin egen sirliga handstil. Kanske det slutgiltiga beviset på att hon verkligen hade funnits.

Nu äntligen förstod jag innerst inne hur mycket vi i min familj aldrig hade pratat om.

Och att allt hade hänt på riktigt.

Med darriga händer läste jag vidare och insåg snart att proceduren med namnändringen inte alls var en ren formalitet: Den 31 oktober 1939 skrev Danzigs högste tjänsteman för sjukvård och sociala ärenden – *Der Beauftragte für Gesundheitswesen und Soziales des Gauleiter und Chef der Zivilverwaltung* – professor Grossmann till min morfar:

Ärade Herr Doktor Roszkowski!

I Ert brev till Fristaden Danzigs läkarförbund daterat den 14 augusti 1939 anförde Ni att Ni på läkarförbundets begäran var villig att ansöka om namnändring. Jag konstaterar att Ni är »kasjub« och har därför tillsett att denna ansökan ej får beviljas.

Heil Hitler!

Prof. Dr. Grossmann

Därefter följde en flod av brevväxlingar, granskningar och ansökningsblanketter stämplade med svastikan som samtliga